

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ενιαίο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Κατεύθυνση Δημοσίου Δικαίου
Μάθημα: Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Δημόσιο Δίκαιο

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Διδάσκων: Γεώργιος Γεραπετρίτης

Όνοματεπώνυμο: Καλλιόπη Γιατζιτζόγλου (ΑΜ 7340011116004)

Ακαδημαϊκό έτος 2016-17

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος.....	3
1. Η Τυποποίηση των Συστημάτων Σχέσεων Μεταξύ Πολιτείας και Θρησκείας.....	3
α. Σχετικά με την διαμόρφωση των συστημάτων.....	3
β. Συστήματα Ενώσεως.....	5
γ. Συστήματα Διακρίσεως.....	6
2. Τα Θρησκευτικά Δικαιώματα.....	7
α. Σχετικά με την Θρησκευτική Ελευθερία.....	7
β. Ελευθερία της Θρησκευτικής Συνείδησης.....	8
γ. Ελευθερία της Λατρείας.....	8
3. Συγκριτική Προσέγγιση.....	9
α. ΗΠΑ.....	9
β. Γαλλία.....	11
γ. Γερμανία.....	12
δ. Δανία.....	14
ε. Λιχτενστάιν.....	14
στ. Τουρκία.....	15
ζ. Ρωσία.....	16
η. Υεμένη.....	17
θ. Αίγυπτος.....	18
ι. Ιαπωνία.....	18
4. Συμπεράσματα.....	20
Βιβλιογραφία.....	22

Πρόλογος

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η εξέταση της σχέσης μεταξύ Θρησκείας και Συντάγματος, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο αποτυπώνεται η Θρησκεία στον θεμελιώδη νόμο των Κρατών. Για τον σκοπό αυτό, αρχικά θα αναλυθούν τα συστήματα σχέσεων μεταξύ Κράτους και Θρησκείας, έπειτα θα γίνει αναφορά στα θρησκευτικά δικαιώματα που υφίστανται, και τέλος εξετασθούν οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις επιλεγμένων Κρατών τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Αρχικά, θεμιτό θα ήταν να γίνει κατανοητή η έννοια του όρου «Θρησκεία».

Ετυμολογικά, έχουν υποστηριχθεί οι εξής εκδοχές:

- ρήμα θρέομαι, θρέω= κράζω μεγαλοφώνως, θορυβώ προκαλώντας θρόισμα
- λέξη θρήσσα -θρήσσαι= θράκισσες γυναίκες, μνημένες στα Καβείρια μυστήρια, οι οποίες κατά την τελετή καταλαμβάνονταν από ιερή μανία.

Στα λατινικά, η λέξη “religio” έχει υποστηριχθεί ότι προέρχεται είτε από το ρήμα religare (=συνδέω), είτε από το ρήμα religere (=προσέχω, τηρώ επιμελώς).¹

Ως προς την έννοια της θρησκείας έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις, ωστόσο ένας κοινώς αποδεκτός ορισμός δεν έχει βρεθεί. Αυτό οφείλεται στο αντικείμενο της θρησκείας, το οποίο εμφανίζεται με διάφορες μορφές στις επιμέρους θρησκείες (ενικός/πληθυντικός, προσωπικό/απρόσωπο, αρσενικό/θηλυκό/ουδέτερο, υπερβατικό/εγκόσμιο). Έπειτα, το αντικείμενο της θρησκείας δεν μπορεί να οριστεί, να βρεθεί δηλαδή κάποιος ορισμός της «θεότητας». Σύμφωνα με το ορισμό που έχει δώσει ο θρησκειολόγος Χέλμουντ φον Γκλάζεναντ στο έργο του «Οι πέντε μεγάλες θρησκείες», «θρησκεία είναι η πίστη στην οποία καταλήγει ο άνθρωπος με τη βοήθεια της νόησης, της αίσθησης, της επιθυμίας, της πράξης για την ύπαρξη υπερφυσικών, προσωπικών ή απρόσωπων δυνάμεων, από τις οποίες αισθάνεται ότι εξαρτάται και τις οποίες επιδιώκει να εξευμενίσει».²

1. Τυποποίηση των Συστημάτων Σχέσεων Μεταξύ Κράτους και Θρησκείας

α. Σχετικά με την διαμόρφωση των συστημάτων

Πριν παρουσιασθεί η τυποποίηση των συστημάτων των σχέσεων μεταξύ Κράτους και Θρησκείας, θα πρέπει να γίνει ένας διαχωρισμός μεταξύ των εννοιών της Θρησκείας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, και της Εκκλησίας. Η «Εκκλησία» αφορά εκείνες τις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες είναι χριστιανικές, ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για την Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, για την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ή για τις διασπασμένες Εκκλησίες των Ευαγγελικών, Διαμαρτυρομένων ή Προτεσταντικών κλπ.

¹ Δ.Λ.Δρίτσα, Δ.Ν.Μόσχου, Σ.Λ. Παπαλεξανδροπούλου, Χριστιανισμός και Θρησκείματα, 2009, Γλωσσάριο [http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-B126/498/3245,13204/]

² Δ.Λ.Δρίτσα, Δ.Ν.Μόσχου, Σ.Λ. Παπαλεξανδροπούλου, ο.π., Μάθημα 3 [http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-B126/498/3243,13167/]

Όπως ορίζει ο Ι. Κονιδάρης, «Εκκλησία είναι ο ιερός εκείνος οργανισμός που ιδρύθηκε από τον Ιησού Χριστό με σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Ο οργανισμός αυτός περιλαμβάνει όλους όσους έχουν καθαγιαστεί με το μυστήριο του βαπτίσματος, και αποδέχονται την χριστιανική πίστη, δηλαδή το σύνολο των χριστιανών, κληρικούς και λαϊκούς».³ Μη χριστιανικές θρησκευτικές κοινότητες, όπως οι μουσουλμάνοι, οι ισραηλίτες και οι βουδιστές, δεν αποτελούν, με την έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω, Εκκλησία.

Τα συστήματα που θα αναλυθούν στη συνέχεια και κυρίως οι επιμέρους διακρίσεις τους, έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο των σχέσεων των Κρατών με την Εκκλησία. Αυτό βέβαια, δε σημαίνει ότι κάποιες από τις μορφές τους δεν μπορούν να εφαρμοσθούν αναλόγως και στις σχέσεις μεταξύ των Κρατών και των λοιπών Θρησκειών.

Η συστηματική κατάταξη των σχέσεων μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας δεν είναι απλή υπόθεση, καθώς οι σχέσεις αυτές ποικίλουν ανάλογα με την ιστορική περίοδο αλλά και το είδος της κρατικής οντότητας μέσα στην οποία διαμορφώθηκαν. Έχουν λάβει λοιπόν διάφορες μορφές, από το ένα άκρο, την ενοποίηση δηλαδή του Κράτους και της Εκκλησίας σε ένα σώμα αδιαίρετο, έως το άλλο άκρο, ήτοι την πλήρη αδιαφορία του Κράτους προς τα εκκλησιαστικά πράγματα. Τα συστήματα σχέσεων που έχουν προταθεί είναι τα εξής:

1. -Σύστημα ενώσεως
-Σύστημα διακρίσεως
2. -Σύστημα ενώσεως
-Σύστημα διακρίσεως
-Σύστημα νόμου κρατούσης Πολιτείας
3. -Πολιτειοκρατικό σύστημα
-Ιεροκρατικό σύστημα
-Σύστημα ομοταξίας
-Σύστημα χωρισμού
4. -Σύστημα ενώσεως
-Σύστημα χωρισμού
-Σύστημα αυτοτέλειας (ομοταξία/συναλληλία)

Παρακάτω θα γίνει παρουσίαση των εν λόγω συστημάτων βάσει της πρώτης κατηγορίας κατάταξης, στην οποία μπορούν να συμπεριληφθούν, ούτως ή άλλως, όλα τα αναφερόμενα συστήματα.

³ Ι. Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2011, 1-4

β. Συστήματα Ενώσεως

Στα συστήματα ενώσεως παρατηρείται, για λόγους ιστορικούς και κοινωνικούς, στενότερη σύνδεση Κράτους κι Εκκλησίας, με τα όργανα άσκησης της κρατικής εξουσίας να ασκούν καταρχήν και την εκκλησιαστική. Υπάρχει, δε, μία εκκλησία ή θρησκεία, η οποία αναγνωρίζεται με όρους όπως «επίσημη» ή «κρατική». Έχουν εμφανισθεί οι εξής βασικές μορφές συστημάτων ενώσεως:

- Ιεροκρατία ή Παποκαίσαρισμός: Στη σχέση μεταξύ Πολιτείας κι Εκκλησίας, επικρατεί η δεύτερη. Το σύστημα αυτό εμφανίστηκε στη δυτική Ευρώπη από τον 11^ο έως τον 14^ο αιώνα, με την συγκέντρωση όλων των εξουσιών στο πρόσωπο του Πάπα και με την Πολιτεία να φτάνει σε σημείο υποταγής στην Εκκλησία. Ενδεικτική του εν λόγω συστήματος είναι η παρομοίωση της Πολιτείας με την σελήνη, τον άργυρο και το σώμα, ενώ της Εκκλησίας με τον ήλιο, τον χρυσό και την σελήνη, στην οποία προέβη ο Πάπας Βονιφάτιος Η΄ με την βούλλα *Unam sanctam* (1302). Διαφορετική από το σύστημα αυτό είναι η θεοκρατία, καθώς αυτή μπορεί να εμφανιστεί και εντός του συστήματος της πολιτειοκρατίας με τον ηγεμόνα να ασκεί την εξουσία ως αντιπρόσωπος και κατ' εντολήν του Θεού.

- Πολιτειοκρατία: Το εν λόγω σύστημα εμφανίστηκε και πάλι στη δυτική Ευρώπη από τον 14^ο αιώνα ως αντίδραση στην Ιεροκρατία. Το κέντρο βάρους μετατοπίζεται πλέον από την Εκκλησία προς την Πολιτεία, με τον πολιτειακό άρχοντα να είναι αυτός που συγκεντρώνει αυτή την φορά στα χέρια του, τόσο την κρατική όσο και την εκκλησιαστική εξουσία. Εξέλαβε τις παρακάτω επιμέρους μορφές:

- Καισαροπαπισμός: Σύμφωνα με αυτή την πρώτη ιστορικά μορφή της πολιτειοκρατίας (14^{ος}-16^{ος} αι.), ο Θεός δίνει την εξουσία τον κοσμικό ηγεμόνα, ο οποίος είναι παράλληλα αρχηγός Κράτους και Εκκλησίας.

- Εδαφισμός ή Περιφερειακό Σύστημα: Το σύστημα του καισαροπαπισμού ακολουθήθηκε χρονικά, στις προτεσταντικές κυρίως χώρες, από την «ανελαστικότερη εκδοχή» του, το σύστημα του εδαφισμού. Σύμφωνα με αυτόν, υπάρχει πλήρης ταύτιση Κράτους κι Εκκλησίας, με τα όργανα του κράτους να έχουν την εξουσία να ρυθμίζουν από θέματα δογματικά και διοίκησης της Εκκλησίας, μέχρι και την θρησκεία των υπηκόων, σύμφωνα με τον κανόνα *cuius regio, illius religio* (=σε όποιον ανήκει το βασίλειο, ανήκει και η θρησκεία). Παράδειγμα εφαρμογής του εν λόγω συστήματος σήμερα αποτελεί η Αγγλία, με τον βασιλιά να αναγνωρίζεται ως αρχηγός της Αγγλικανικής Εκκλησίας, το ευχολόγιο της οποίας εγκρίνεται από το Κοινοβούλιο.

- Απολυταρχία των Ρωμαιοκαθολικών κρατών: Το σύστημα αυτό εμφανίστηκε στις μη προτεσταντικές χώρες. Εδώ, οι αυτοκράτορες είχαν την εκκλησιαστική διοίκηση επεμβαίνοντας μόνο στις εξωτερικές εκδηλώσεις της Εκκλησίας, όχι όμως και στις πνευματικές υποθέσεις οι οποίες ρυθμιζόνταν αυτοτελώς από την Εκκλησία, απέχοντας έτσι από τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, σε αντίθεση με το ό,τι ίσχυε στο σύστημα του εδαφισμού.

- Νόμω κρατούσα Πολιτεία: Εξελιγμένη μορφή ήπιας πολιτειοκρατίας, κι ένα βήμα πριν τα συστήματα διακρίσεως μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας, το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας πρωτοεμφανίστηκε υπό την επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης.⁴ Εδώ η Πολιτεία παρεμβαίνει στα ζητήματα της Εκκλησίας με

⁴ Π.Ν.Πανταζάκος, Οι σχέσεις εξουσίας Εκκλησίας υπό το φως της φιλοσοφίας της θρησκείας [<http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=3&mid=1096&mnu=1&id=23172>]

τρόπο ήπιο και όχι βίαιο, μέσω της θέσπισης νόμων που αφορούν σε ζητήματα διοικητικά ή εξωτερικά, όχι όμως και εσωτερικά ή δογματικά. Χαρακτηριστική σε αυτό το σύστημα είναι η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, η ανακήρυξη κάποιας θρησκείας ως «επικρατούσας» και η εποπτεία της Πολιτείας επί των άλλων θρησκειών και δογμάτων που δρουν στην περιφέρειά της.

γ. Συστήματα διακρίσεως

Εν αντιθέσει με ό,τι ισχύει στα συστήματα ενώσεως, κοινό χαρακτηριστικό των συστημάτων διακρίσεως είναι η πλήρης, ουσιαστική και τυπική διάκριση Κράτους και Εκκλησίας και των οργάνων τους, με αποτέλεσμα να μιλάμε πλέον για «λαϊκό» ή «κοσμικό» (secular, seculier, wetlich) κράτος, θρησκευτικά ουδέτερο και αποχρωματισμένο, με εκκοσμικευμένους δημόσιους θεσμούς. Οι διακρίσεις των συστημάτων αυτών είναι οι παρακάτω:

- Σύστημα ομοταξίας: Πρόκειται για μεταβατικό στάδιο, από την πολιτειοκρατία προς τα συστήματα χωρισμού και θεμελιώθηκε στις αρχές της ανεξίθρησκιας που καθιέρωσαν τα φιλελεύθερα Συντάγματα του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτό, Πολιτεία και Εκκλησία είναι ισότιμες και η μία δεν αναμιγνύεται με τα ζητήματα της άλλης. Αξιοποιώντας το σύστημα αυτό, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είχε τη δυνατότητα, ως νομικό πρόσωπο δημοσίου διεθνούς δικαίου, να συνάπτει ειδικές διεθνείς συμβάσεις, τα επονομαζόμενα κονκορδάτα, για τη ρύθμιση της θέσης της σε διάφορα Κράτη.

- Σύστημα συναλληλίας: Μαζί με την αυτοτέλεια που χαρακτηρίζει τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, χαρακτηριστικό του συστήματος αυτού είναι και ο στενός σύνδεσμος αυτών των δύο με την αναγνώριση ως κοινής, υπέρτατης αρχής του Ιησού Χριστού. Έτσι, το εν λόγω σύστημα προσεγγίζει το ιεροκρατικό.

- Συστήματα χωρισμού: Στα συστήματα αυτά απαντάται η εξής περαιτέρω διάκριση:

- Σύστημα πλήρους χωρισμού: Η Εκκλησία έχει την μορφή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου, και η πολιτεία είναι πλήρως αδιάφορη και αποστασιοποιημένη από αυτήν. Έτσι η Εκκλησία αφενός δεν υπόκειται σε κάποιο είδος εποπτείας από το κράτος, αφετέρου όμως στερείται και κάθε προστασίας από αυτό.

- Σύστημα ήπιου χωρισμού: Συνίσταται στην «ευμενή ουδετερότητα» της Πολιτείας κυρίως έναντι μεγάλων, πολυπληθών και καθιερωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων.⁵

⁵ Για την τυποποίηση των συστημάτων Πολιτείας και Εκκλησίας βλ. Ι. Κονιδάρη, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2011, 43-51

2. Τα Θρησκευτικά Δικαιώματα

α. Σχετικά με την Θρησκευτική Ελευθερία

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται από διεθνή κείμενα, όπως είναι Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Συγκεκριμένα, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ ορίζει μεταξύ άλλων ότι η θρησκευτική ελευθερία επάγεται την ελευθερία αλλαγής θρησκείας και την ελευθερία εκδήλωσής της με τρόπους όπως η λατρεία, καθώς και ότι η ελευθερία της θρησκείας δεν μπορεί να υποστεί περιορισμούς που δεν έχουν προβλεφθεί νομοθετικά ή είναι δυσανάλογοι προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Το άρθρο 14 προβλέπει ότι η θρησκεία δεν πρέπει να αποτελεί βάση επιβολής διακρίσεων στην απόλαυση των διασφαλιζόμενων από την ΕΣΔΑ δικαιωμάτων. Τέλος, το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της, αναφέρεται στην ελευθερία των γονέων να επιλέγουν τον τρόπο μόρφωσης των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Πριν όμως από τη υπογραφή της ΕΣΔΑ (1950), ήδη από το 1948 η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο άρθρο 18, είχε ορίσει την θρησκευτική ελευθερία με τρόπο όχι διαφορετικό από αυτόν της ΕΣΔΑ. Επίσης, το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα μνημονεύει τη θρησκευτική ελευθερία, ορίζοντας ότι ο καθένας έχει δικαίωμα να πιστεύει όπου επιθυμεί και να το εκδηλώνει με πράξεις, και δεν μπορεί να εξαναγκαστεί να έχει συγκεκριμένες πεποιθήσεις. Η αναφορά της θρησκευτικής ελευθερίας στα ως άνω, όπως και σε άλλα διεθνή κείμενα καθώς και το γεγονός ότι αποτελεί ένα από τα πρώτα δικαιώματα που διεκδικήθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο από τον 16^ο αιώνα, μετά από μακρόχρονους θρησκευτικούς πολέμους⁶, αναδεικνύει την μεγάλη σημασία της.

Διάφορη από την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η έννοια της ανεξιθρησκείας. Σχετικά έχει ειπωθεί ότι η ανεξιθρησκεία μαρτυρά την ανοχή του κράτους έναντι των θρησκειών των πολιτών του, ενώ η θρησκευτική ελευθερία έχει περιεχόμενο ευρύτερο και θετικότερο, παρέχοντας αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ελεύθερη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης⁷. Επίσης σχετικά με την οριοθέτηση αυτών των δύο εννοιών, έχει υποστηριχθεί ότι ένα κράτος με θρησκευτική ελευθερία μένει κατ' αρχήν θρησκευτικά ουδέτερο, ενώ ένα κράτος με ανεξιθρησκεία ανέχεται τον πλουραλισμό των θρησκευτικών ή αθεϊστικών πεποιθήσεων, αναγνωρίζοντας όμως παράλληλα και προωθώντας την επίσημη κρατική θρησκευτική ιδεολογία.⁸

Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται στο απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης και στην ελευθερία της λατρείας:

⁶ Ι. Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2008, 17

⁷ Ι. Κονιδάρης, ο.π., 17

⁸ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2006, 272

β. Ελευθερία της Θρησκευτικής Συνείδησης

Μιλώντας για θρησκευτική συνείδηση εννοείται το ενδιάθετο φρόνημα της σχέσης του ανθρώπου με το «θείο». Αυτό που ενδιαφέρει από πλευράς συνταγματικής κατοχύρωσης του εν λόγω δικαιώματος δεν είναι τόσο αυτή η πτυχή του, όσο η δυνατότητα που παρέχεται στον καθένα να εξωτερικεύει αυτό του το φρόνημα. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης σημαίνει με δυο λόγια «ότι ο καθένας μπορεί να πρεσβεύει οτιδήποτε θέλει ή και να μην πρεσβεύει τίποτε, να μεταβάλλει οποτεδήποτε τις πεποιθήσεις του αυτές, να τις διακηρύσσει και να τις διαδίδει χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό τα ατομικά του δικαιώματα, ή να τις αποκρύπτει», όταν οι πεποιθήσεις αυτές αφορούν τα θρησκευτικά του φρονήματα.⁹ Το κράτος στο οποίο κατοχυρώνεται συνταγματικά η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν μπορεί, λοιπόν, ούτε με άμεσο ούτε με έμμεσο τρόπο να επιβάλλει συγκεκριμένη θρησκευτική ιδεολογία στους πολίτες του, αλλά ούτε και να ευνοεί με οποιονδήποτε τρόπο οπαδούς συγκεκριμένης θρησκείας ή ιδεολογίας. Έτσι οι πολίτες είναι ελεύθεροι να πιστεύουν σε όποιο θρησκευτικό δόγμα επιθυμούν, ή να είναι άθεοι, να εντάσσονται σε θρησκευτικές οργανώσεις σχετικές με τα «πιστεύω» τους, να διακηρύττουν αυτά τα «πιστεύω» ή και αντιθέτως να τα αποκρύπτουν.

Από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης απορρέει η θρησκευτική ισότητα, δηλαδή η ίση μεταχείριση των πολιτών ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, την οποία ο Κ. Χρυσόγονος χαρακτηρίζει περισσότερο αριθμητική παρά αναλογική, επειδή από την ύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν προκύπτει διαφορά πραγματικών καταστάσεων ικανή να δικαιολογήσει διαφοροποιημένες ρυθμίσεις¹⁰. Επίσης απορρέει το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης (το οποίο περιλαμβάνει της δυνατότητα του καθενός να λαμβάνει τη θρησκευτική εκπαίδευση που επιθυμεί, ή να μην λαμβάνει κανενός είδους θρησκευτική εκπαίδευση), αλλά και το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις ή παραλείψεις αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

γ. Ελευθερία της Λατρείας

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, απαραίτητη είναι η συνταγματική διασφάλιση της ελευθερίας της λατρείας. Πρόκειται για την ελευθερία εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων και ασκήσεως θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή, με οποιονδήποτε τρόπο, ήτοι ατομικώς ή ομαδικώς, ιδιωτικώς ή δημοσίως, σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους ή στο ύπαιθρο¹¹. Αρνητική όψη του δικαιώματος αυτού, είναι η δυνατότητα του καθενός να μην συμμετέχει σε λατρευτικές εκδηλώσεις, ούτε και να εξαναγκάζεται σε αυτό.

⁹ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2006, 270

¹⁰ Κ. Χρυσόγονος, ό.π., 272

¹¹ Ι. Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2011, 29

3. Συγκριτική Προσέγγιση

Μετά την θεωρητική προσέγγιση του θέματος, θα ακολουθήσει έρευνα δέκα Συνταγμάτων τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον, ώστε να αναδειχθεί η ποικιλία των μορφών των σχέσεων μεταξύ διαφόρων κρατών και θρησκείας, καθώς και του βαθμού κατοχύρωσης των θρησκευτικών δικαιωμάτων.

α. ΗΠΑ

Σχετικές διατάξεις: 1^η Τροποποίηση Συντάγματος των ΗΠΑ

Η κοινωνική και πολιτισμική ποικιλομορφία που υπάρχει στις ΗΠΑ, λόγω των διαφορετικών καταγωγών των κατοίκων τους, δε θα μπορούσαν παρά να συνοδεύονται μεταξύ άλλων και από την θρησκευτική πολυφωνία, με τους κατοίκους τους να πιστεύουν σε πολυάριθμα χριστιανικά δόγματα, αλλά και σε μη χριστιανικές θρησκείες. Το Σύνταγμα λοιπόν, δε θα μπορούσε παρά επιδιώξει να κρατήσει ίσες αποστάσεις από τις πολυάριθμες θρησκευτικές ομάδες που υφίστανται στο έδαφος των ΗΠΑ.

Το 1791 προστέθηκαν στο αμερικανικό Σύνταγμα οι δέκα πρώτες τροπολογίες του. Η πρώτη από αυτές αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «Το Κογκρέσο δεν θα εγκρίνει νόμο που θα υποστηρίζει την εγκαθίδρυση θρησκείας ή που θα απαγορεύει την ελεύθερη θρησκευτική λατρεία». Το Κογκρέσο δεν μπορεί, λοιπόν, να εγκρίνει νόμο σχετικό με την εγκατάσταση συγκεκριμένης θρησκείας, ή νόμο που θα θέτει εμπόδια στην άσκηση της λατρείας οποιασδήποτε θρησκείας (“the Establishment Clause” και “the Free Exercise Clause”, αντίστοιχα).

Οι ΗΠΑ είναι ένα κοσμικό κράτος, στο οποίο εφαρμόζεται το σύστημα του ήπιου χωρισμού¹²: έτσι εξασφαλίζεται ουδετερότητα και αμεροληψία απέναντι στις πολυάριθμες χριστιανικές και λοιπές θρησκευτικές κοινότητες. Το θέμα της ερμηνείας της 1^{ης} Τροποποίησης του αμερικανικού Συντάγματος, όσον αφορά τις σχέσεις κράτους-εκκλησίας και τα θρησκευτικά δικαιώματα που κατοχυρώνει, δεν ήταν τόσο απλό στις ΗΠΑ, με δύο ερμηνευτικές εκδοχές να έχουν διατυπωθεί σχετικά. Σύμφωνα με την πρώτη, με τη διάταξη αυτή καθιερώνεται ο διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας και η απαγόρευση εγκαθίδρυσης επίσημης θρησκείας, ενώ σύμφωνα με την δεύτερη δεν επιτρέπεται στο κράτος η προτίμηση μιας θρησκείας και αναγνώριση προνομίων υπέρ αυτής, είναι όμως παράλληλα δυνατή η κρατική ρύθμιση, ώστε να διασφαλιστεί με τον καλύτερο τρόπο η άσκηση της λατρείας. Στη θεωρία υπήρξε διχασμός, με το μεγαλύτερο μέρος της να κλίνει προς την δεύτερη ερμηνευτική εκδοχή. Αντίθετα, η νομολογία για αρκετά χρόνια, βασιζόμενη στην ιστορική ερμηνεία, ομοφώνως υποστήριζε ότι με την συνταγματική αυτή διάταξη εισάγεται διαχωρισμός μεταξύ κράτους κι εκκλησίας, με το Supreme Court να χρησιμοποιεί τρία κριτήρια για να ελέγξει αν μια νομοθετική διάταξη είναι σύμφωνη με την εν λόγω συνταγματική διάταξη: πρώτον, εάν ο σκοπός της κρινόμενης διάταξης ήταν κοσμικός, δεύτερον εάν αποσκοπούσε στην προώθηση ή τον περιορισμό συγκεκριμένης θρησκείας και τρίτον εάν η ρύθμιση συνιστούσε υπέρμετρη

¹² Ι. Κονιδάρη, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2011, 51

διείσδυση του κράτους στην θρησκεία. Μέχρι το 1985 το Ανώτατο Δικαστήριο έμενε συνεπές στην ως άνω θέση του περί διαχωρισμού κράτους κι εκκλησίας, καθώς και στην εφαρμογή των ως άνω κριτηρίων, κρίνοντας για παράδειγμα συνταγματική την πολιτειακή ενίσχυση για την κατασκευή υποδομών σε θρησκευτικά κολέγια και πανεπιστήμια και αντισυνταγματική την υποχρεωτική τοποθέτηση σε όλα τα δημόσια σχολεία μνημείου με τις δέκα εντολές. Το πρώτο ρήγμα ήρθε το 1985, όταν το Supreme Court έκρινε μεν κατά πλειοψηφία ότι νόμος με τον οποίο καθιερώθηκε σε όλα τα σχολεία ενός λεπτού σιγή για «περισυλλογή και εκούσια προσευχή» δεν αποσκοπούσε στην καθιέρωση επίσημης θρησκείας και είχε κίνητρα κοσμικά, με την μειοψηφία ενός Δικαστή να λέει, δε, ότι με την εν λόγω συνταγματική διάταξη δεν καθιερώνεται ο διαχωρισμός κράτους κι εκκλησίας, αλλά απαγορεύεται η προτίμηση από μεριάς κράτους μιας θρησκείας σε βάρος άλλων, προσεγγίζοντας έτσι την ερμηνεία που έδινε η πλειοψηφία της θεωρίας¹³.

Ενδιαφέρον και σχετικό με το θέμα της εργασίας, είναι το «αντιμεταναστευτικό» διάταγμα (executive order) της 27^{ης} Ιανουαρίου 2017, του αμερικανού Προέδρου Donald Trump, με τίτλο “Protecting the Nation from Foreign Terrorist Entry into the United States”¹⁴ και σκοπό να εντοπιστούν άτομα με τρομοκρατικές διασυνδέσεις και να μην εισέλθουν στις ΗΠΑ. Αρχικά το διάταγμα εκθέτει συνοπτικά τους λόγους για τους οποίους κρίνονται αναγκαία τα σχετικά μέτρα, αναφέροντας ότι επιδιώκει να προλάβει την είσοδο αλλοδαπών που σκοπεύουν να εκμεταλλευτούν τους μεταναστευτικούς νόμους των ΗΠΑ για κακόβουλες πράξεις. Στην συνέχεια ορίζεται η διαδικασία που θα ακολουθηθεί, και η οποία είχε τελικά σαν αποτέλεσμα την ανάκληση δεκάδων χιλιάδων Visa ατόμων που προέρχονται από τις χώρες Ιράν, Ιράκ, Λιβύη, Σομαλία, Σουδάν, Συρία και Υεμένη (χώρες δηλαδή ως επί το πλείστον μουσουλμανικές), ώστε να ελεγχθούν. Όπως είναι φυσικό, ακολούθησαν κατηγορίες ότι το εν λόγω διάταγμα είναι αντισυνταγματικό ως αντίθετο στην 1^η Τροπολογία και συγκεκριμένα στην «Establishment Clause», καθώς στοχοποιούνται οι μουσουλμάνοι και εισάγεται δυσμενής διάκριση σε βάρος τους¹⁵. Ο Πρόεδρος από τη μεριά του υποστήριξε ότι δεν πρόκειται για αποκλεισμό των μουσουλμάνων, «όπως λανθασμένα αναφέρουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης» και ότι «δεν έχει να κάνει με την θρησκεία- έχει να κάνει με την τρομοκρατία»¹⁶. Στις 30 Ιανουαρίου το διάταγμα προσβλήθηκε από τις Πολιτείες της Ουάσινγκτον και της Μινεσότα, και στις 3 Φεβρουαρίου εκδόθηκε η απόφαση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου του Σιάτλ, το οποίο διέταξε την αναστολή («Temporary

¹³ Γ. Γεραπετρίτης, Τα θρησκευτικά δικαιώματα στις ΗΠΑ: Η συνταγματική απαίτηση για την απαγόρευση εγκατάστασης επίσημης θρησκείας, 2/2006 Νομοκανονικά 31

¹⁴ Donald J. Trump “Executive Order; Protecting the Nation from Foreign Terrorist Entry into the United States”, January 27, 2017 [<https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/01/27/executive-order-protecting-nation-foreign-terrorist-entry-united-states>]

¹⁵ Σχετικά βλ. Mark Joseph Stern, Trump’s executive order is an unlawful attack on Muslims that must be struck down in its entirety, Jan. 27 2017 [http://www.slate.com/articles/news_and_politics/jurisprudence/2017/01/trump_s_executive_order_is_an_unconstitutional_attack_on_muslims.html]

¹⁶ Σχετικά βλ. Emily Schultheis, President Trump defends travel ban, saying ‘it’s not about religion’, Jan. 29 2017 [<http://www.cbsnews.com/news/president-trump-defends-travel-ban-saying-its-not-about-religion/>]

Restraining Order») του διατάγματος όχι μόνο στην εν λόγω Πολιτεία αλλά σε ολόκληρη την χώρα, δεχόμενο ότι από την εφαρμογή του υπάρχει πιθανότητα ανεπανόρθωτης βλάβης καθώς και ότι η απόφασή του είναι υπέρ του δημοσίου συμφέροντος¹⁷. Σχετική έφεση από την Κυβέρνηση απερρίφθη καθώς δεν κατάφερε να αποδείξει ότι με το διάταγμα θα αντιμετωπιστούν κίνδυνοι σχετικοί με την εθνική ασφάλεια των ΗΠΑ.

β. Γαλλία

Σχετικές διατάξεις: Άρθρο 1 Γαλλικού Συντάγματος

Το πρώτο άρθρο του γαλλικού Συντάγματος, ανακηρύσσει την Γαλλία σε ένα λαϊκό (“laïque”) κράτος, χαρακτηρισμός που απαντάται μόνον στο εν λόγω Συνταγματικό κείμενο. Αναφέρει επίσης το ίδιο άρθρο ότι θα πρέπει να εξασφαλίζεται η θρησκευτική ισότητα, δηλαδή η ίση μεταχείριση των πολιτών απέναντι στο νόμο ανεξαρτήτως θρησκείας, και ότι θα πρέπει να γίνονται σεβαστές όλες οι πεποιθήσεις.

Η έννοια της “laïcité” που αναπτύχθηκε στην Γαλλία κατά την Γαλλική Επανάσταση, έχει προκαλέσει έντονες και μακρόχρονες συζητήσεις ως προς την ερμηνεία και την εφαρμογή της. Υποστηρίζεται η άποψη ότι ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας είναι απόλυτος. Έχει υπάρξει όμως και αντίλογος, ότι παρά την παραπάνω πρώτη εντύπωση που δημιουργείται από την ανάγνωση της επίμαχης διάταξης, ο όρος αυτός δεν μπορεί να είναι συνώνυμος του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας ούτε στον τύπο αλλά ούτε και στην πράξη. Έχει διατυπωθεί μάλιστα σχετικά, ότι η “laïcité” έχει περιπέσει σε αχρηστία και στην ουσία χωρισμός κράτους-Εκκλησίας δεν υφίσταται, ότι ο όρος αυτός σημαίνει απλώς ανεξιθρησκεία ή αποτελεί έναν μύθο. Το Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας επίσης αποφάνθηκε το 2004 ότι η έννοια της “laïcité” είχε εκλείψει στην Γαλλία καθώς υπήρχε κρατική χρηματοδότηση στην καθολική Εκκλησία, ενώ σε κάποιες περιοχές της όπως η Αλσατία και η Λωραίνη η Εκκλησία είναι κρατική.¹⁸

Προς την ενίσχυση του όρου “laïcité” και τον περιορισμό του ρόλου της θρησκείας στον δημόσιο βίο της Γαλλίας, συνηγορούν οι παρακάτω δύο νομοθετικές ρυθμίσεις: Το 2004 ψηφίστηκε νόμος σχετικός με την απαγόρευση στους μαθητές να προσέρχονται στα δημόσια σχολεία, φορώντας εμφανή θρησκευτικά σύμβολα και ενδυμασία, όπως η μαντίλα.¹⁹ Έξι χρόνια αργότερα, το 2010, ο νόμος υπ’ αριθμ. 2010-1192 απαγόρευσε την μαντίλα που καλύπτει σχεδόν ολόκληρο το πρόσωπο και τα σώμα (μπούρκα ή νικάμπ), σε δημόσιους χώρους.²⁰⁻²¹ Κατόπιν τούτων υπήρξαν φωνές που υποστήριξαν, όχι ανατιολόγητα, ότι στην ουσία αυτό που επιχειρείται είναι ο στιγματισμός της

¹⁷ Unites States District Court Western District of Washington at Seattle, Case No. C17-0141JLR, 3rd February 2017

¹⁸ Γ. Κρίπα, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στις Χώρες-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, 2008, 11-41

¹⁹ <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000417977&dateTexte=&categorieLien=id>

²⁰ <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000022911670&categorieLien=id>

²¹ Σχετικά βλ. Γ. Καραβοκύρης, Το Πρόσωπο και ο Νόμος. Η απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο, 12-7-2011 [http://www.constitutionalism.gr/2114-to-proswpo-kai-o-nomos-h-apagoreysi-tis-apokrycis/#_ftn5]

μουσουλμανικής κοινότητας σε μια εποχή που αυτή θεωρείται από μερίδα των πολιτών ως πηγή κινδύνου.

Σχετική είναι η υπόθεση *S.A.S. v. France* (2014)²², στην οποία το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) απέρριψε την προσφυγή γαλλίδας μουσουλμάνας κατά της Γαλλικής Δημοκρατίας, με την οποία η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι η απαγόρευση που επιβλήθηκε με τον ως άνω νόμο 2010-1192 παραβίαζε τα άρθρα 3, 8, 9, 10 και 11 της ΕΣΔΑ ξεχωριστά, και σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης. Ειδικότερα, σε σχέση με το θέμα μας, υποστήριξε ότι με το νόμο εισήχθη έμμεση διάκριση τόσο μεταξύ των μουσουλμάνων γυναικών που φορούν μπούρκα κι αυτών που δεν φορούν, όσο και μεταξύ των μουσουλμάνων γυναικών και αντρών, αλλά και μεταξύ των μουσουλμάνων και των χριστιανών (σκέψη 80). Η γαλλική Κυβέρνηση από την πλευρά της υποστήριξε μεταξύ άλλων ότι παρά το γεγονός ότι μπορεί να εκληφθεί ως απόπειρα περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας, το μέτρο αυτό είναι ανάλογο προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς του, οι οποίοι είναι η δημόσια ασφάλεια, η προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, η διατήρηση ενός ελάχιστου προϋποθέσεων της κοινωνικής συμβίωσης και της αρχής του «ζούμε μαζί» (*le "vivre ensemble"*), η εξασφάλιση της ισότητας των δύο φύλων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Επίσης, υποστήριξε ότι δεν εισάγεται καμία δυσμενής διάκριση κατά των μουσουλμάνων γυναικών (σκ. 84 επ.). Τελικά το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι η διαφύλαξη των προϋποθέσεων του «ζούμε μαζί» αποτελεί έναν θεμιτό στόχο και ότι η γαλλική κυβέρνηση είχε την ευχέρεια να πάρει μέτρα για την ενίσχυσή του, κι έτσι δεν διέγνωσε παραβίαση των άρθρων που επικαλέστηκε η προσφεύγουσα.

γ. Γερμανία

Σχετικές διατάξεις: Προοίμιο και άρθρα 4, 7, 140 Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, και 136-139, 141 Συντάγματος της Βαϊμάρης

«Έχοντας συνείδηση της ευθύνης τους ενώπιον Θεού και ανθρώπου...». Ήδη από το προοίμιο του γερμανικού Συντάγματος, το θρησκευτικό στοιχείο κάνει την εμφάνισή του. Η Γερμανία είναι ένα κράτος στο οποίο εφαρμόζεται το σύστημα ήπιου χωρισμού στις σχέσεις του με την Εκκλησία²³.

Το άρθρο 140 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ενσωματώνει σε αυτόν τα άρθρα 136-139 και 141 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, της 11^{ης} Αυγούστου 1919. Το περιεχόμενο αυτών έχει ως εξής:

Το άρθρο 136 ορίζει ότι τα πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις δεν θα πρέπει να εξαρτώνται ούτε και να περιορίζονται από την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, καθώς και ότι κανένας δε θα πρέπει να υποχρεούται να

²² European Court of Human Rights, *S.A.S. v France*, 1 July 2014

[[http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["43835/11"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"itemid":\["001-145466"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)]

²³ Ι. Κονιδάρης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 2011, 51

αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ενώ οι αρχές μπορούν να ερευνήσουν την συμμετοχή κάποιου σε θρησκευτική οργάνωση, μόνο για συγκεκριμένους λόγους. Τέλος, εγγυάται την αρνητική όψη του δικαιώματος της θρησκευτικής λατρείας.

Το άρθρο 137 προβλέπει την μη ύπαρξη κρατικής Εκκλησίας και την ελευθερία της σύστασης θρησκευτικών ενώσεων οι οποίες αναγνωρίζονται ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ΝΠΔΔ) εάν είχαν ήδη την ιδιότητα αυτή, ενώ παράλληλα η μορφή ΝΠΔΔ μπορεί να απονέμεται και σε άλλες θρησκευτικές ενώσεις εφόσον η γενική τους κατάσταση και ο αριθμός των μελών τους κατά τον χρόνο υποβολής της σχετική αίτησης, παρέχουν «εγγύηση διαρκείας». Στην συνέχεια του άρθρου 137, όπως και στο άρθρο 138, εισάγονται κάποιες ακόμη ρυθμίσεις σχετικές με τις θρησκευτικές κοινότητες. Μεταξύ αυτών είναι και το δικαίωμα των θρησκευτικών κοινοτήτων που είναι ΝΠΔΔ να εισπράττουν τον «εκκλησιαστικό φόρο» («Kirchensteuer»).

Το άρθρο 139 ορίζει ότι η Κυριακή είναι επίσημη κρατική αργία και τέλος το άρθρο 141 ότι εάν παραστεί ανάγκη για πνευματική φροντίδα στο στρατό, τα νοσοκομεία και αλλού, οι θρησκευτικές οργανώσεις θα επιτρέπεται να εισέλθουν για την πραγματοποίηση θρησκευτικών λειτουργιών χωρίς καταναγκασμό.

Πίσω στον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης, το 4^ο άρθρο του προστατεύει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της θρησκευτικής λατρείας. Τέλος, η τρίτη παράγραφος του 7^{ου} άρθρου ορίζει σχετικά με την θρησκευτική διδασκαλία ότι αυτή θα πρέπει να αποτελεί μέρος του προγράμματος των δημοσίων σχολείων, με εξαίρεση τα μη δογματικά σχολεία, υπόκειται σε κρατική εποπτεία και γίνεται σύμφωνα με τις αρχές των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Διαφαίνεται από τα παραπάνω ότι στην πραγματικότητα στη Γερμανία το κράτος παρεμβαίνει όχι σε αμελητέο βαθμό στα εκκλησιαστικά πράγματα. Αυτό καταμαρτυράται τόσο από την δυνατότητα οι θρησκευτικές ενώσεις να λαμβάνουν την μορφή ΝΠΔΔ, όσο και από την θέσπιση των Κυριακών σαν ημέρες αργίας αλλά και από την συνταγματικώς προβλεπόμενη διδασκαλία των θρησκευτικών και την κρατική εποπτεία σε αυτήν. Σε αυτήν λοιπόν την περίπτωση, υπάρχει σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Έχουν φτάσει κάποιες απόψεις μάλιστα στο αντίθετο άκρο, να υποστηρίξουν δηλαδή, ότι στη Γερμανία χωρισμός κράτους-εκκλησίας δεν υφίσταται, ότι αυτός αποτελεί μια αυταπάτη, και ότι στην πραγματικότητα το άρθρο 140 του γερμανικού Συντάγματος θεσπίζει την ένωση και όχι τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας.²⁴

²⁴ Γ. Κρίπα, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στις Χώρες-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, 2008, 43-57

δ. Δανία

Σχετικές διατάξεις: Άρθρα 4, 66-69 και 71 Συντάγματος της Δανίας

Εθνικό σύνθημα της Δανίας είναι το «Η βοήθεια του Θεού, η αγάπη του Λαού, η δύναμη της Δανίας» (“Guds hjælp, Folkets kærlighed, Danmarks styrke”). Αυτό καταμαρτυρά την στενή σχέση της εν λόγω χώρας με το θρησκευτικό στοιχείο.

Η Δανία ανήκει στις Ευρωπαϊκές εκείνες χώρες όπου υπάρχει σύστημα ενώσεως μεταξύ κράτους και Εκκλησίας. Το Σύνταγμα της Δανίας, πολίτευμα της οποίας είναι η βασιλευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, στο άρθρο 4 ανακηρύσσει την Ευαγγελική Λουθηρανή Εκκλησία ως την επίσημη κρατική Εκκλησία, και ως τέτοια προβλέπει ότι θα υποστηρίζεται από το κράτος. Ο Βασιλιάς της χώρας, θα πρέπει μάλιστα να ανήκει στην ως άνω Εκκλησία όπως ρητά απαιτεί το 6^ο άρθρο.

Περαιτέρω, το άρθρο 66 προβλέπει ότι η σύσταση της επίσημης Εκκλησίας θα πρέπει να ορίζεται από το νόμο, και το άρθρο 69 ότι κανόνες θρησκευτικών οργανώσεων που αποκλίνουν από την επίσημη Εκκλησία, θα πρέπει να ορίζονται επίσης νομοθετικά. Το 67^ο άρθρο ορίζει ότι οι πολίτες δικαιούνται να συγκεντρώνονται για την λατρεία του Θεού σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, με την προϋπόθεση ότι δεν διδάσκεται ούτε διεξάγεται τίποτα αντίθετο με τα χρηστά ήθη και την δημόσια τάξη. Κατοχυρώνεται έτσι η ελευθερία της λατρείας με τρόπο σαφώς περιορισμένο, καθώς προϋπόθεση αυτής τίθεται η λατρεία του Θεού, αποκλείοντας έτσι θρησκείες και δόγματα που δεν λατρεύουν το Θεό, και ο σεβασμός των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης. Το άρθρο 68 ορίζει ότι κανένας δεν θα πρέπει να είναι υπεύθυνος να συνεισφέρει προσωπικά σε δόγμα στο οποίο δεν πιστεύει.

Στην πρώτη παράγραφο του 71^{ου} άρθρου ορίζεται ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν λόγο στέρξης της προσωπικής ελευθερίας.

Η θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται λοιπόν μόνο με την μορφή της (περιορισμένης) ελευθερίας της λατρείας, και μόνο εμμέσως μπορεί να συναχθεί μέσω αυτής και μέσω του άρθρου 68, η (επίσης περιορισμένη) ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Υπάρχουσας επίσημης κρατικής θρησκείας, η θρησκευτική ελευθερία στη Δανία είναι σαφώς περιορισμένη και κλίνει περισσότερο προς την ανεξιθρησκεία.

ε. Λιχτενστάιν

Σχετικές διατάξεις: Προοίμιο και άρθρα 15, 16, 37, 38, 54, 108 Συντάγματος του Λιχτενστάιν

Το Σύνταγμα του Λιχτενστάιν από το Προοίμιό του ακόμη κάνει αναφορά στο Θεό, με την φράση “...by the Grace of God...”. Επίσης, στα άρθρα 54 και 108 αναγράφονται οι όρκοι που δίνει το Κοινοβούλιο, και τα μέλη της Κυβέρνησης και άλλοι δημόσιοι λειτουργοί αντίστοιχα. Οι όρκοι αυτοί τελειώνουν και στις δύο περιπτώσεις με την φράση “So help me God”.

Περαιτέρω, το άρθρο 37 αφού κατοχυρώσει στην πρώτη παράγραφο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, στην δεύτερη παράγραφο ανακηρύττει την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως την επίσημη θρησκεία του κράτους, το οποίο την προστατεύει πλήρως, ενώ άλλες θρησκευτικές ομάδες μπορούν να ασκούν την λατρεία τους στον βαθμό που δεν έρχονται σε αντίθεση με τα χρηστά ήθη και την δημόσια τάξη. Έχουμε λοιπόν σύστημα ένωσης μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας, ενώ και εδώ, όπως και στη Δανία, ορθό θα ήταν να λέγαμε ότι υπάρχει ανεξιθρησκεία κι όχι θρησκευτική ελευθερία, αφ' ης στιγμής υπάρχει κρατικά αναγνωρισμένη Εκκλησία. Εν συνεχεία, το άρθρο 38 προβλέπει τα σχετικά με την Εκκλησιαστική περιουσία.

Η σημασία που δίνει το Σύνταγμα της χώρας στη Θρησκεία καταμαρτυράται και από τα άρθρα 15 και 16. Στο πρώτο προβλέπεται η συμβολή και της Εκκλησίας στην εκπαίδευση, ώστε να δοθούν στους νέους ορθές θρησκευτικές και ηθικές αρχές. Το άρθρο 16 ορίζει αρχικά ότι η παιδεία είναι υπό την αιγίδα του Κράτους, με την επιφύλαξη όμως του απαραβίαστου του δόγματος της Εκκλησίας. Επίσης προβλέπει σχετικά με την θρησκευτική παιδεία, ότι αυτή θα πρέπει να παρέχεται από τις Εκκλησιαστικές αρχές.

ε. Τουρκία

Σχετικές διατάξεις: Άρθρα 2, 10, 24 Συντάγματος της Τουρκίας

Το 2^ο άρθρο του Συντάγματος ανακηρύσσει την Τουρκία σε ένα δημοκρατικό και κοσμικό κράτος, το οποίο σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Δεν αναγνωρίζεται λοιπόν καμία επίσημη θρησκεία και υφίσταται χωρισμός μεταξύ του κράτους και των θρησκευτικών ενοτήτων.

Το πρώτο εδάφιο του άρθρου 10 κατοχυρώνει μεταξύ άλλων και τη θρησκευτική ισότητα, λέγοντας ότι όλοι είναι ίσοι ενώπιον του νόμου ανεξαρτήτως γλώσσας, φυλής, χρώματος, φύλου, πολιτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων, θρησκείας και αίρεσης ή οποιουδήποτε άλλου παράγοντα που μπορεί να αποτελέσει αιτία διάκρισης.

Το άρθρο 24 προβλέπει στο πρώτο του εδάφιο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, και στο δεύτερο εδάφιο την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, ορίζοντας ότι πράξεις λατρείας, θρησκευτικά τελετουργικά και τελετές διεξάγονται ελεύθερα, εφόσον δεν παραβιάζουν τους προβλεπόμενους περιορισμούς. Το τρίτο εδάφιο ορίζει επίσης ότι κανένας δε θα πρέπει να εξαναγκάζεται να συμμετέχει σε θρησκευτικές λατρευτικές εκδηλώσεις (αρνητική όψη της ελευθερίας της λατρείας), ή να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να κατηγορείται λόγω αυτών. Αυτό που προκαλεί εντύπωση σε σχέση με το περιεχόμενο των προηγούμενων διατάξεων, στις οποίες επιδιώκεται η (σχεδόν) πλήρης εξασφάλιση όλων των πτυχών της θρησκευτικής ελευθερίας και διαχωρίζεται η θέση του κράτους από αυτήν της θρησκείας, είναι το τέταρτο εδάφιο του άρθρου 24. Αυτό έχει να κάνει με την «θρησκευτική και ηθική» εκπαίδευση και διδασκαλία η οποία χαρακτηρίζεται ως υποχρεωτική στο πρόγραμμα των πρωτοβάθμιων (“primary”) και δευτεροβάθμιων (“secondary”) σχολείων, και πρέπει να υπόκειται σε κρατική εποπτεία, χωρίς να προσδιορίζεται περαιτέρω ο τρόπος

διδασκαλίας, εάν δηλαδή θα πρόκειται για μονοφωνική εκπαίδευση, επικεντρωμένη δηλαδή στην «πλειοψηφούσα» θρησκεία ή όχι. Το πέμπτο και τελευταίο εδάφιο προβλέπει ότι κανένας δεν επιτρέπεται να εκμεταλλεύεται με οιονδήποτε τρόπο τη θρησκεία για προσωπικά ή πολιτικά συμφέροντα.

Ενδιαφέρουσα είναι στην Τουρκία η περίπτωση των Imam-hatip, των δημόσιων ισλαμικών ιεροσπουδαστηρίων εκπαίδευσης αρχηγών προσευχής και ιεροκηρύκων. Τα σχολεία αυτά αποτελούν πεδίο αντιπαραθέσεων, καθώς υποστηρίζεται τόσο η άποψη ότι αυτά αποτελούν απλώς μέσο θρησκευτικής εκπαίδευσης, όσο και η αντίθετη άποψη ότι μπορούν να συμβάλλουν στην «ισλαμοποίηση» της χώρας και αποτελούν απειλή για το κοσμικό κράτος²⁵. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι η πρόβλεψη, από τη μία, της παραγράφου 4 του άρθρου 24, που συνιστά σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας στο βαθμό που καθίσταται συνταγματική υποχρέωση του καθενός η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση χωρίς να του δίνεται η δυνατότητα να ζητήσει την απαλλαγή του από αυτήν, και η ύπαρξη από την άλλη, των ως άνω σχολείων, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι και στην Τουρκία απόλυτος χωρισμός κράτους και θρησκείας δεν υφίσταται.

στ. Ρωσία

Σχετικές διατάξεις: Άρθρο 14, 19 και 28 Ρωσικού Συντάγματος

Ιστορικά, στην Ρωσία οι σχέσεις μεταξύ του κράτους και της Εκκλησίας έχουν περάσει από αρκετές διακυμάνσεις. Όταν στο θρόνο της Μόσχας ανέβηκε ο Πατριάρχης Νίκων το 1652, προσπάθησε να επιβάλει το ιεροκρατικό σύστημα ενώσεως, διακηρύσσοντας ότι η κοσμική εξουσία αντλείται από την εκκλησιαστική, και ότι αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο Τσάρος στέφεται από τον Πατριάρχη. Επίσης, σε ορισμένες φάσεις τις ιστορίας της Ρωσίας, οι σχέσεις μεταξύ κράτους και Εκκλησίας καθορίστηκαν από το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας, ενώ κατά την περίοδο της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε πλήρης χωρισμός αυτών των δυο.²⁶

Σήμερα, το άρθρο 14 του ισχύοντος Ρωσικού συντάγματος προβλέπει ότι η Ρωσία είναι ένα κοσμικό κράτος, και καμία θρησκεία δεν μπορεί να προβλεφθεί ως κρατική ή ως υποχρεωτική. Συνεχίζει δε λέγοντας ότι υπάρχει πλήρης χωρισμός του κράτους από θρησκευτικές ενώσεις, οι οποίες θα πρέπει να θεωρούνται ίσες απέναντι στο νόμο.

Η δεύτερη παράγραφος του 19^{ου} άρθρου, εισάγει την θρησκευτική ισότητα, λέγοντας ότι το κράτος εγγυάται τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και ελευθερίες ανεξαρτήτως, μεταξύ άλλων και της στάσης του καθενός απέναντι στην θρησκεία. Επίσης ορίζει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν βάση περιορισμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

²⁵ Σχετικά βλ. Bekir S. Gur, What Erdogan really wants for Education in Turkey; Islamization or Pluralisation?, 17 March 2016 [<http://studies.aljazeera.net/en/reports/2016/03/160317094912447.html>]

²⁶ Ι. Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2011, 46-50

Τέλος, το άρθρο 28 προβλέπει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, στην οποία συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα να υποστηρίζει κανείς ατομικά ή ομαδικά κάποια θρησκεία ή να μην υποστηρίζει καμία, καθώς και να επιλέγει να διαδίδει θρησκευτικές πεποιθήσεις και να δρα σύμφωνα με αυτές.

ζ. Υεμένη

Σχετικές διατάξεις: Άρθρα 1, 2, 21, 23, 26, 54, 60, 160 Συντάγματος της Υεμένης

Η Υεμένη είναι ένα αραβικό, ισλαμικό, ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος, οι πολίτες του οποίου είναι μέλη του αραβικού και ισλαμικού έθνους, όπως διακηρύσσει στο πρώτο του άρθρο το Σύνταγμα της χώρας. Το δεύτερο άρθρο συνεχίζει λέγοντας ότι το Ισλάμ είναι η επίσημη θρησκεία του κράτους και το τρίτο άρθρο ορίζει ότι η Ισλαμική Σαρία (Saria'ah) είναι η πηγή της νομοθεσίας. Η Σαρία, σχετίζεται με την ιδέα ενός συστήματος θείου νόμου, είναι ο ισλαμικός θρησκευτικός κώδικας διαβίωσης, εμπνευσμένος από το Κοράνι. Έχουμε δηλαδή ένα θρησκευτικό κείμενο, το οποίο καθορίζει, με τρόπο αποκλειστικό, την κρατική νομοθεσία. Κατόπιν τούτων, καταλαβαίνει κανείς ότι στην Υεμένη υπάρχει πλήρης ένωση μεταξύ του κράτους και της Ισλαμικής θρησκείας. Στο άρθρο 21, μάλιστα, προβλέπεται η συλλογή του φόρου της Σαρία («Zakat»), ενός δηλαδή θρησκευτικού, υποχρεωτικού φόρου. Επίσης, το άρθρο 23 ορίζει ότι «το κληρονομικό δικαίωμα είναι εγγυημένο σύμφωνα με τις Ισλαμικές αρχές» (δηλαδή τη Σαρία). Περαιτέρω, το άρθρο 26 χαρακτηρίζει τη θρησκεία ως έναν από τους πυλώνες της οικογένειας, ενώ το άρθρο 54 ανάγει σε υποχρέωση του κράτους την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση και το 60 σε υποχρέωση του κάθε πολίτη να υπερασπιστεί τη θρησκεία και την πατρίδα του. Τέλος, στο άρθρο 160 προβλέπεται ότι ο Πρόεδρος και τα λοιπά μέλη της Κυβέρνησης, κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους ορκίζονται να μένουν πιστοί στο Κοράνι και τις παραδόσεις που εισήγαγε ότι Προφήτης Μωάμεθ.

Ανατρέχοντας στο Σύνταγμα της Υεμένης, κάνει ιδιαίτερη εντύπωση τόσο το ότι η θρησκεία αναφέρεται σε αρκετά άρθρα, όσο και το ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ελευθερία της θρησκείας, έστω ενδεικτική και περιορισμένη, παρά την ύπαρξη άρθρων που εγγυόνται την ελευθερία της συμμετοχής στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό βίο και την ελευθερία της συνένωσης για ανάλογους σκοπούς. Μιλάμε επομένως για απόλυτο περιορισμό, ή καλύτερα ανυπαρξία οποιασδήποτε μορφής θρησκευτικής ελευθερίας.

η. Αίγυπτος

Σχετικές διατάξεις: Άρθρα 2, 10, 53, 64 Αιγυπτιακού Συντάγματος

Η Αίγυπτος είναι άλλο ένα κράτος, το οποίο ανακηρύσσει ως επίσημη κρατική θρησκεία τον Ισλαμισμό, και την Ισλαμική Σαρία ως την κύρια πηγή της νομοθέτησης (άρθρο 2). Χαρακτηρίζει, επίσης, την θρησκεία ως έναν από τους πυλώνες της οικογένειας (άρθρο 10).

Σε αντίθεση όμως με το σύνταγμα της Υεμένης, αυτό της Αιγύπτου διακηρύσσει τόσο τη θρησκευτική ισότητα ορίζοντας, στο άρθρο 53, ότι όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο κι έχουν ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις, ανεξαρτήτως θρησκείας, όσο και την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 64) προβλέποντας ότι είναι απόλυτη, αλλά και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, στο ίδιο άρθρο, θέτοντας όμως τον περιορισμό να πρόκειται για «φανερή» θρησκεία.

Παρουσιάστηκαν λοιπόν τα Συντάγματα δύο Ισλαμικών κρατών, της Υεμένης και της Αιγύπτου. Και τα δύο, από τις πρώτες τους κιόλας διατάξεις κάνουν αναφορά στον Ισλαμισμό ως την κρατική θρησκεία και στην σημασία του, καθώς και στην Σαρία. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι ενώ στο Σύνταγμα της Υεμένης δεν γίνεται, όπως ειπώθηκε, καμία αναφορά σε θρησκευτικά δικαιώματα, το αιγυπτιακό Σύνταγμα διασφαλίζει, έστω τυπικά, κάποια από αυτά. Διερωτάται, βέβαια κανείς, πόσο διασφαλισμένα μπορεί να είναι τα θρησκευτικά δικαιώματα σε ένα κράτος το οποίο έχει ανακηρύξει μια θρησκευτική ιδεολογία ως επίσημη κρατική και εάν οι σχετικές διατάξεις εφαρμόζονται στην πράξη ή εάν παραμένουν απλές διακηρύξεις και ευχολόγια.

θ. Ιαπωνία

Σχετικές διατάξεις: Άρθρα 20 και 89 Ιαπωνικού Συντάγματος

Το άρθρο 20 του Ιαπωνικού Συντάγματος εγγυάται την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και συνεχίζει λέγοντας ότι καμία θρησκευτική οργάνωση δεν είναι θεμιτό να λαμβάνει προνόμια από την Πολιτεία, ούτε και να ασκεί οποιαδήποτε πολιτική αρμοδιότητα. Έπειτα, διασφαλίζει την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας στην αρνητική της μορφή, λέγοντας ότι κανένας δεν υποχρεούται να λαμβάνει μέρος σε θρησκευτική δράση, εορτασμό, τελετή ή εξάσκηση. Στο τελευταίο εδάφιο προβλέπεται ο χωρισμός μεταξύ κράτους και θρησκείας, καθώς τα κρατικά όργανα θα πρέπει να απέχουν από την θρησκευτική εκπαίδευση και κάθε άλλη θρησκευτική δραστηριότητα.

Αναφορά στη θρησκεία γίνεται και στο άρθρο 89, το οποίο απαγορεύει κρατικές δαπάνες που γίνονται με σκοπό το όφελος ή την συντήρηση θρησκευτικού ιδρύματος ή οργάνωσης.

Με μια πρώτη ανάγνωση, από τα δύο παραπάνω άρθρα συνάγει κανείς ότι υφίσταται απόλυτος χωρισμός κράτους και θρησκείας. Ωστόσο η νομολογία στην Ιαπωνία έχει κατά καιρούς διχαστεί, όπως φαίνεται από τις δύο παρακάτω υποθέσεις που κρίθηκαν ενώπιον του Ιαπωνικού Ανωτάτου Δικαστηρίου: Η πρώτη σχετική υπόθεση που

απασχόλησε το Ιαπωνικό Ανώτατο Δικαστήριο μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος (1946), ήταν η υπόθεση της πόλης Τσου, το 1977, με την απόφασή του επί της οποίας το Δικαστήριο οδήγησε σε πολλές περαιτέρω συζητήσεις: σε αυτή την υπόθεση, ο δήμαρχος της πόλης ξόδεψε δημόσια κονδύλια σε μια τελετή εξαγνισμού της θρησκείας Σίντο κατά την έναρξη κάποιων εργασιών, πράξη κατά της οποίας προσέφυγε ένας δημοτικός σύμβουλος επικαλούμενος παραβίαση των άρθρων 20 και 89 του Συντάγματος. Το Ανώτατο Δικαστήριο δέχτηκε αφενός ότι από τα παραπάνω άρθρα συνάγεται πλήρης χωρισμός μεταξύ κράτους και θρησκείας, αφετέρου όμως διατύπωσε την πλειοψηφήσασα γνώμη (χωρίς, ωστόσο να μην υπάρχει αντίλογος) ότι αυτό είναι πρακτικά ανέφικτο, επειδή η κρατική ρύθμιση αναπόφευκτα θα παρέμβει στις πεποιθήσεις και στις πρακτικές, σε ορισμένες περιπτώσεις. Συνέχισε δε λέγοντας ότι ο πλήρης χωρισμός δεν είναι καν επιθυμητός και θα μπορούσε μέχρι και αντισυνταγματικός να είναι, και ότι το κράτος συνταγματικώς μπορεί να αναμιχθεί σε μια θρησκευτική τελετή, στο βαθμό που η δράση του αυτή δεν έχει ως αποτέλεσμα την προώθηση συγκεκριμένης θρησκείας και δεν διαρρηγνύει τη θρησκευτική ελευθερία.

Διαφορετική ήταν η κρίση του Δικαστηρίου στην υπόθεση της νομαρχίας Ehime, όπου για πρώτη φορά, διαπίστωσε παραβίαση του εκ του Συντάγματος χωρισμού μεταξύ κράτους και Εκκλησίας. Στην υπόθεση αυτή, η εν λόγω επαρχία είχε διαθέσει δημόσια κονδύλια ως προσφορές σε δύο ναούς, ώστε να πραγματοποιηθούν τελετές της θρησκείας Σίντο, πράξη κατά της οποίας προσέφυγαν πολίτες επικαλούμενοι παραβίαση των άρθρων 20 και 89 του Ιαπωνικού Συντάγματος. Το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι το κράτος θα πρέπει να έχει κοσμικό χαρακτήρα και να είναι θρησκευτικά ουδέτερο, λόγω της συνταγματικώς επιβεβλημένης απεριόριστης θρησκευτικής ελευθερίας, αν και πλήρης χωρισμός δεν είναι εφικτός. Προκειμένου να αιτιολογήσει την διαφορετική του κρίση σε αυτή την υπόθεση η οποία παρουσιάζει εμφανείς ομοιότητες με την υπόθεση της πόλης Τσου, το Δικαστήριο είπε ότι στην προκειμένη περίπτωση οι προσφορές της νομαρχίας επρόκειτο να υποστηρίξουν τελετές με ιδιαίτερως μεγάλη θρησκευτική σημασία, εν συγκρίσει με την τελετή έναρξης εργασιών, ένα γεγονός με ελάχιστη θρησκευτική σημασία, που έγινε στην πόλη Τσου.²⁷

²⁷ Andrew B. Van Winkle, Separation of Religion and State in Japan: A Pragmatic Interpretation of Articles 20 and 89 of the Japanese Constitution, 2012 [<https://digital.law.washington.edu/dspace-law/bitstream/handle/1773.1/1120/21PRPLJ363.pdf?sequence=1>]

4. Συμπεράσματα

Από τα δέκα Συνταγματικά κείμενα που παρουσιάστηκαν στα πλαίσια της εργασίας, τα έξι προβλέπουν τον διαχωρισμό Κράτους και Θρησκείας και τα τέσσερα την ένωση αυτών των δύο. Περαιτέρω, ο βαθμός απόλαυσης των διαφόρων μορφών θρησκευτικής ελευθερίας συνδέεται με την μορφή που λαμβάνουν οι παραπάνω σχέσεις.

Σε κράτη όπου καθιερώνεται συνταγματικώς ο χωρισμός τους από την θρησκεία, η θρησκευτική ελευθερία είναι σίγουρα ευρύτερη, σπάνια όμως απόλυτη, καθώς στα περισσότερα συντάγματα υπάρχουν διατάξεις που προβλέπουν ποικιλόμορφες κρατικές παρεμβάσεις, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαβαθμίσεις στην προστασία των θρησκευτικών δικαιωμάτων. Έτσι στα συντάγματα της Τουρκίας και της Γερμανίας προβλέπεται κρατική παρεμβατικότητα στην θρησκευτική διδασκαλία, ενώ το σύνταγμα της δεύτερης περιλαμβάνει κι άλλες ρυθμίσεις σχετικές με την Εκκλησία, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω. Κι εκεί όμως που δεν προβλέπεται από συνταγματικές διατάξεις κάποιου είδους κρατική παρεμβατικότητα, η πραγματικότητα έχει αποδείξει ότι πλήρης κι απόλυτος χωρισμός είναι πολύ δύσκολο να υπάρξει: σε Συντάγματα όπως των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας, ναι μεν δεν ευρίσκεται καμία διάταξη που προβλέπει οποιοδήποτε είδος κρατικής παρεμβατικότητας στη Θρησκεία, πλην όμως νομολογία και θεωρία έχουν διχαστεί σχετικά με το πραγματικό νόημα των διατάξεων που αναφέρονται στη θρησκεία, και εάν όντως αυτές εγκαθιδρύουν πλήρη χωρισμό αυτής από το κράτος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ευρύτερη θρησκευτική ελευθερία συναντάμε στο «λαϊκό» κράτος της Γαλλίας. Γεγονότα, όμως, σαν την θέσπιση του προαναφερθέντος νόμου του 2010 και την «επικύρωσή» του από το ΕΔΔΑ, μας κάνουν να αναρωτιόμαστε πώς γίνεται στο όνομα του «λαϊκού κράτους» να έχουμε νομοθετική απαγόρευση ενός θρησκευτικού ενδύματος, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τον σεβασμό όλων των θρησκευτικών πεποιθήσεων που διακηρύττει το ίδιο το γαλλικό Σύνταγμα, κι αν τελικά, θρησκευτικά ουδέτερο και «λαϊκό» κράτος είναι αυτό που δεν αναμιγνύεται με την θρησκεία, ή αυτό που προσπαθεί να εξαλείψει το θρησκευτικό στοιχείο από την κοινωνία του.

Εξ άλλου, διαβαθμίσεις της θρησκευτικής ελευθερίας παρατηρούμε και σε κράτη στα οποία καθιερώνεται συνταγματικώς η ένωσή τους με την Θρησκεία, γεγονός που ούτως ή άλλως από μόνο του αποτελεί σημαντικότερο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Για να είναι κανείς ακριβής, θα έλεγε ότι δεν υπάρχει θρησκευτική ελευθερία αλλά ανεξιθρησκεία με την έννοια που της δίνει, ως άνω, ο Κ. Χρυσόγονος. Στα κράτη αυτά, ο σημαίνων ρόλος της θρησκείας στην κοινωνία είναι διάχυτος σε ολόκληρο το συνταγματικό τους κείμενο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σύγκριση των Συνταγμάτων της Υεμένης και της Αιγύπτου που έγινε παραπάνω. Στο Σύνταγμα της πρώτης κανένα θρησκευτικό δικαίωμα δεν κατοχυρώνεται, ενώ στη δεύτερης υπάρχει τυπικά τουλάχιστον τέτοια κατοχύρωση. Και στο συνταγματικό κείμενο της Δανίας υφίσταται κατοχύρωση θρησκευτικών δικαιωμάτων, η οποία όμως είναι σαφώς σχετικοποιημένη εκ της θέσπισης επίσημης θρησκείας, ενώ η θρησκευτική λατρεία υπόκειται σε δεύτερο (λατρεία του «Θεού») και τρίτο περιορισμό (δημόσια τάξη).

Εν κατακλείδι, όσον αφορά το σκέλος των σχέσεων Κράτους και Θρησκείας, στο βαθμό που η δεύτερη αποτελεί μέρος της ταυτότητας των περισσότερων λαών, με την ιστορική τους παράδοση τις περισσότερες φορές να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το θρησκευτικό στοιχείο, το να υποστηρίξει κανείς ότι πλήρης και απόλυτος χωρισμός αυτών των δύο είναι δυνατό, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ουτοπικό, γι' αυτόν που θα το ήθελε. Πρόκειται για μία περίπτωση όπου η πραγματικότητα ξεπερνά την συνταγματική ρύθμιση.

Τα θρησκευτικά δικαιώματα από την άλλη, θα ήταν ιδανικό να προστατεύονται απόλυτα, καθώς εντάσσονται στην σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων, περιορισμός των οποίων μόνο υπό προϋποθέσεις μπορεί να γίνει. Πόσο εύκολο είναι τελικά να βρεθεί η χρυσή τομή μεταξύ της κρατικής «απάθειας» από τη μία, η οποία όμως μπορεί να μην σημαίνει μόνο μη παρέμβαση στα θρησκευτικά πράγματα αλλά να φτάσει και στην προσπάθεια πλήρους θρησκευτικού αποχρωματισμού της κοινωνίας ολόκληρης, και της κρατικής παρεμβατικότητας από την άλλη; Από την στιγμή που το θέμα δεν είναι μόνο συνταγματικό αλλά και πραγματικό, η εξέλιξη της κοινωνίας μπορεί να δώσει τις απαντήσεις στο μέλλον.

Βιβλιογραφία

Γεραπετρίτης Γ., Τα Θρησκευτικά δικαιώματα στις ΗΠΑ: Η συνταγματική απαίτηση για την απαγόρευση εγκατάστασης επίσημης θρησκείας, 2/2006 Νομοκανονικά

Δρίτσα Δ.Λ.–Μόσχου Δ.Ν. –Παπαλεξανδροπούλου Σ.Λ., Χριστιανισμός και Θρησκείματα, Έκδοση ΙΓ, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2009

Κονιδάρης Ι.Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Έκδοση ΙΙ, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2011

Κρίππας Γ.Η., Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στις Χώρες- Μέλη της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, Έκδοση Ι, Αποστολική Διακονία, 2008

Χρυσόγονος Κ.Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Έκδοση ΙΙΙ, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006

Ιστοσελίδες:

<https://www.constituteproject.org>

<http://ebooks.edu.gr>

<http://www.kostasbeys.gr>

<https://www.whitehouse.gov>

<http://www.slate.com>

<http://www.cbsnews.com>

<https://www.legifrance.gouv.fr>

<http://www.constitutionalism.gr>

<http://hudoc.echr.coe.int>

<http://studies.aljazeera.net>

<https://digital.law.washington.edu>

